

TRABZON KALESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE YENİ BULUNAN BİR SUR KAPISI HAKKINDA

Osman ERAVŞAR*

Özet

MÖ.2000'den itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Trabzon, merkezinde höyük bulunmamasına karşılık, kalesiyle dikkati çeken bir yerleşmedir. Kalenin kuruluşundan itibaren mimari gelişimi dikkate alınarak, özellikle sur üzerinde geçiş noktası oluşturan kapılarının mimari özellikleri, yerleri bu makalede ele alınmıştır. Daha önceki araştırmalarda yerleri işaretlenen kapıların bazıları, yeni bulgulara dayanılarak konumlandırılmıştır. Diğer yandan günümüzde mevcut olmayan St. John Kapısı gibi bazı kapılar hakkında da çevresindeki surlarla beraber bir değerlendirme yapılmıştır. Ortaçağ kaynaklarında ismi geçen yeri tam olarak bilinmeyen Pazar Kapısının yeri ve mimari özellikleri tartışılmıştır. Makalenin sonuç kısmında ise kapıların mimari özellikleri ve yapım teknikleri kısaca değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans Kalesi, Trabzon, Kale Kapısı, Ortaçağ kentleri, Machicolations

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF TRABZON CASTLE AND ABOUT NEWLY DISCOVERED A FORTRESS GATE

Summary

Trabzon, which is an important settlement since 2000 BC, is a settlement attracting attention with its castle, even though there is no mound in its centre. In this essay, the architectural characteristics of the gates, which form the transition point on the city wall, have been taken into consideration, considering the architectural development since the foundation of Castle. Some of the gates that were marked in previous researches, theirs place were located based on new findings. On the other hand, some gates such as the St. John Gate which is not available today were evaluated together with its the surrounding walls. The location and architectural features of the Pazar Gate, whose name is not known exactly in the medieval sources, are evaluated. In the final part of the work, architectural features and construction techniques of the gates are briefly evaluated.

Keywords: Byzantine Castle, Trabzon, Castle Gate, Medieval Towns, Machicolations

Anadolu Eski kentlerinin önemli yönlerinden birisi de kentlerin geçmişlerini yansıttığı birer höyüklerinin olmasıdır. Anadolu'da köklü tarihi geçmişi sahip kentler bu höyüklerin katmanlarının incelenmesiyle anlaşılabilir. Çok eski geçmişinin olmasına karşılık bazı kentlerin merkezlerinde ise tarihi kent dokuları ya da höyükler bulunmaz. Bu kentlerin merkezlerinde genelde bir kale bulunur ve bu kaleler katmanlaşmış surlarıyla bir höyük görünümünü bize yansıtırlar. Trabzon Kenti, Kalesiyle birlikte Anadolu'da bunu en iyi yansıtan bir kenttir. Tarihi geçmişi oldukça eskilere gitmesine karşılık bu geçmişi izleyebileceğimiz bir höyüğünün olmaması, buna karşılık geçmişin her dönemimin surlar ve onun içinde ve üzerinde katmanlaşan surlarında izlenebileceği anlaşılmalıdır. Kalenin içi kadar çevresi bu anlamda önemlidir. Bu çerçevede kalenin çevresinde bir yandan doğal oluşum sonucunda meydana çıkan ve kalenin savunmasının bir parçasını oluşturan hendek ve hendeği çevreleyen alanlar geçmişe ait izleri bize en iyi bir biçimde sunarlar. Kentlerin yer seçiminde etkili olan faktörlerden birisini oluşturan topografya, aynı zamanda Trabzon için isminin kaynağını da oluşturmuştur. Kale; Yukarı Kale, Orta Kale ve Aşağı Kale olmak üzere üç farklı bölümden oluşmakta ve farklı dönemlerin niteliksel değerlerini üzerini taşımaktadır. Bir zamanlar Trabzon Rum İmparatorluğunun da merkezi yönetim alanı olan Yukarı Kalenin günümüzdeki durumu ve mevcut bilgilerin değerlendirilmesiyle fetih öncesinde kalenin

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Bursa. eravsar@yahoo.com

mekânsal gelişimi ve bu bağlamda kentsel kademelenme gibi soruların cevapları da bulunabilecektir. Kentin savunmasının ana unsurunu oluşturan kalenin doğusunda, Leon Kastromu olarak da adlandırılan Güzel Hisar ismiyle bilinen, Ceneviz dönemine ait bağımsız bir kale daha bulunmaktadır. Bu kale bu makalenin konusunun dışındadır.

Kentin fiziki yapısının belirleyicisi olan sur duvarları ilk inşa edildiği dönemden, Osmanlı döneminin sonlarına kadar değişik tamirat ve tadilatlarla maruz kalmıştır¹. Buna bağlı olarak da kentin fiziki yapısının görünümü arasında şimdiki haliyle geçmiş hali arasında çok farklılıklar meydana gelmiştir. Surlar güneyden kuzeyde denize doğru alçalan bir topografik yapıyı takip etmektedir. Kentin en yüksek noktasını, surların güney ucunu da oluşturan Yukarı Kale ya da diğer bir deyişle İç Kale oluşturmaktadır. Kalenin doğusunda ve batısındaki derin vadiler kentin savunmasının ana parçasını oluşturur. Doğusunda Kuzgun Dere Vadisi (St. George), batısında ise İskeleboz Deresi ya da Boz Boğaz Deresi, limana kadar akmaktadır. Liman kesin olarak bilinmemekle birlikte limandaki iskelenin Roma İmparatoru Hadrian tarafından yaptırıldığı bölgeye gelen seyyah ve araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir². Kalede Roma döneminin varlığını gösteren günümüzde herhangi bir yazıt bulunmaz. Ancak, bölgeye gelen seyyahların gördüğü ve bugün kaybolmuş bir yazıttan bahseden Bryer, kum taşı üzerine yazılmış kitabenin üzerinde “HIERON VENERAE” ifadesinin yazıldığını ve bununla “Venüs’e Adandığı” anlamına geldiğini belirterek, kitabenin 257 yılında Gotların saldırısından önce surlarda yapılan onarımlara ithaf edildiği düşüncesindedir³. Bu kitabenin Orta Kale ya da İç Kalenin surlarına ithaf edildiği düşünülebilir. Muhtemelen kentin kuzeyinde limana karşı yerleştirilmiş olmalıdır. Neden Venüs’e adandığı konusu tartışılmamıştır. Ancak kentte bir Venüs tapınağı olabileceği gibi Venüs’ün denizden doğmasına ithafen kentin Hadrian dönemi limanının inşasının da denizden doğmasına bir gönderme yapılmış olabilir. Kent ve limanı, Roma İmparatorlu döneminde, MS. 64 den itibaren Satala kentinin askeri bir limanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. MS.2. yy ait Roma yollarını gösteren Tabula Peutingeriana’da kente ulaşan yollar gösterilmiştir (Foto. 1). Bu dönem içinde kentin limanının ve bununla ilişkili surlarının imar edildiği muhtemelen de Hadrian ya da Arrian’ın kente uğradığı düşünülmektedir⁴. Ancak buna yönelik herhangi bir arkeolojik bilgi ya da yazılı kayıt bulunmamaktadır. Topografya nedeniyle surlar dörtgen bir alanı kuşatmakta, kuzeyde limana doğru yönelmekte ve imanı korumak amacıyla inşa edilmiş bugün birisi yıkılmış birer burçla son bulmaktaydı.

Kentin isminin kaynağını da oluşturan, masa anlamına gelen “Trapezus” kelimesinin denize doğru yönelen topografik konumunun etkili olduğu bilinmektedir. İç Kale ve sur duvarları bulunduğu topografya ile son derece uyumludur. Sur duvarları topografyayı takip ederek dört köşe bir şekil alır. Kale içinde farklı dönemlerden çeşitli evler ve anıtsal yapılar bulunmaktadır. Sur duvarlarının üzerinde de bu evlerin yapıların bir bölümünün devam ettiği, duvarların üzerinde yapıların devam eden kısımlarının da özel mülkiyete geçmiş ve zaman içinde bu duvar yüzeylerinde çeşitli nedenlerden bozulmalar meydana gelmiştir. Diğer yandan surların önüne birçok yerde binalar inşa edilmiş ve binaların bir kısmı sur duvarının önünü kapatarak dışarıdan algılanmasını engellemiş,

¹ Trabzon kalesinin ilk inşasının ne zaman olduğunu gösteren kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak Roma dönemi öncesinde kentin bir kalesinin bulunduğu kabul edilmektedir. Bu kalenin Pontus Krallığı döneminde inşa edilmiş olması sonrasında ise Got Saldırıları öncesinde onarım geçirdiği bilinmektedir. (Bryer & Winfield, 1985, s. 180), (Akbulut, 1963) (Dilaver, 1987), (Karpuz H. , 1990), (Emir, 2008), (Kahriman, 2003).

² (Texier C. , 1862), (Bryer & Winfield, 1985, s. 180)

³ (Bryer & Winfield, 1985, s. 181).

⁴ Hadrian’ın Anadolu’ya özellikle de Kafkasya üzerine bir sefer düzenlemiş, Partların bölgedeki hakimiyetini kırmak istemiştir. Hadrian’ın Roma imparatorluğunun birçok yerinde giriştiği imar faaliyetlerinin benzerini Trabzon’da da yaptığı düşünülmektedir (Mitford, 1997, s. 138). MS.284 ve 288 yılları arasında Trabzon’un yeni bir askeri garnizon olarak tanımlandığı bilinmektedir. Bu durumda surlarının güçlendirilmiş ve geliştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Güçlü bir surunun olmaması durumunda Got saldırılarına maruz kalması ve garnizonun zarar görmesi muhtemeldir.

bir kısmı ise sur duvarı yüzeyine birleştirilmişti. 2014 yılından itibaren bu sur duvarlarının önünde bulunan binaların (özellikle aşağı kalenin doğu yüzü) kamulaştırılarak yıkılmaya başlanmasıyla birlikte bir takım yeni bilgi ve izler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkanlardan birisi de bulunan ve dükkanların arkasında kalmış olan bugüne kadar hiçbir yayında konu edilmemiş olan iki farklı sur kapısıdır. Bu makalede bu sur kapıları özelinde Trabzon Kalesinin mimarisi kapılarla ilişkili olarak incelenecektir. Surlara ve kapılara bağlı olarak hangi yönlerde ve neden geliştiği sorusu tarihi bilgiler de dikkate alınarak tartışılacaktır. Makalede şimdiye kadar Trabzon kalesiyle ilgili yapılmış ve yayınlanmış olan çalışmalar dikkate alınmış⁵, Trabzon Kalesinin onarımı amacıyla yapılan proje çalışmasına dahil olmam sebebiyle de yerinde yapılan incelemede elde edilen bulgular birincil değerlendirme malzemesi olarak kullanılmıştır.

Kalenin ilk inşa edildiği dönem ve sonrasındaki süreci hakkında dönem kaynaklarında çok fazla bilgi bulunmamaktadır⁶. Ortaçağ döneminde kalede yapılan onarımlar ve genişletmelere ilişkin ise hem dönem kaynaklarında yazılı bilgiler verilmektedir⁷. Surlarda yapılan bazı onarım ve genişletmeler ise Bizans dönemi kaynaklarında geçmekle birlikte, onarımlarda nerelerin genişletildiği ya da hangi kısımlarda değişiklik yapıldığı gibi bilgiler bulunmaz⁸. Kentin Türkler tarafından iki kez kuşatıldığı dönemi ve bu kuşatma sırasında surlarda meydana gelen tahribatı ise Komnenoslar döneminde Trabzon'da yaşayan Bessarion aktarmaktadır⁹. Bessarion aynı zamanda kentin çevresi hakkında bazı bilgilerde verir. Kentin Boz dağdan (Minthron) limana kadar uzanan bir surla çevrili olduğunu, kentin doğusunda, sur kapılarından birisinin önünde başlayan ve Kuzgun Dere üzerinden ahşap köprüyle doğudaki mahallelere bağlandığını belirtirse de bu kapının ismini ve nerede olduğunu belirtmez¹⁰. Bessarion aynı zamanda bu köprünün kentin bu bölümünde bulunan Venedik ve Ceneviz yerleşmelerine de ulaşım sağladığı ve bu yönde kentin pazarının bulunduğunu da ifade etmektedir. Trabzon'un doğusunda bulunan ve bugünde Trabzon limanı olarak kullanılan Leonkastron'un (Güzelhisar) hemen bitişiğinde yer alan Dafne (Daphnous) isimli liman ile Molos arasındaki bölgede Venediklilerin yaşadığı yer olarak gösterir. Bessarion'un anlattığı bilgilerden bir diğeri de yine kale kapılarının bulunmasına ya da anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Buna göre kentin doğusunda birbirini dik kesen sokaklardan oluşan Pazar merkeze yönelen imparatorluk yolu ile deniz arasındaki bölgededir. Bessarion'un bahsettiği bu bölüm

⁵ Trabzon kalesinin mimarisini konu olan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Makalenin içinde bu çalışmaların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bununla birlikte bildirinin sunumu sonrasında oturum başkanı, arkasındaki slaytlara bile bakmadan, kale kapısıyla ilgili Kemal Turfan'ın bir raporunun olduğunu ve bu konunun çalışıldığını, bilimsel değerlendirmenin ötesinde bir tutumla, apriori bir değerlendirme yaparak, bilimsel tartışmanın uzağında ifade etmiştir. Kendisinin de ifade ettiği gibi bunun gibi Kültür Bakanlığının ya da benzer kurumların tozlu raflarında kalmış bir ya da birkaç rapor olabilir. Gerard Piel'in de belirttiği gibi "Yayınsız bilim ölüdür". Diğer yandan makalenin konusu sadece bir tespit olmayıp, yeni bulunan bilgiler doğrultusunda bilimsel bir tartışma yapmaktır.

⁶ Trabzon Kalesinin ilk dönem inşasını dorudan inceleyen bir çalışma bulunmaz. Bununla birlikte kalenin mimarisine yönelik çalışmalarda bu ilk dönem mimarisine sürekli olarak bir göndermede bulunulmuştur. (Bryer & Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 1985); (Akbulut, *Trabzon'un Tarihi Eserleri*, 1963; Dilaver, 1987); (Baklanov, 1927-1928); (Emir, 2008); (Rice, *Trebizond, a Mediaeval Citadel and Palace*, 1932). Kentin ve çevresinin güzelliği ve üretilen ürünler ile ilgili bilgiler dini metinlerde rastlanır. (Lampsides, *Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt*, 1935), (Lampsides, *Datierung Des Ἐγκώμιον Τραπεζούντος Von Kardinal Bessarion*, 1955).

⁷ İlk dönem bilgilerinin bir kısmı din kitapları ya da edebi metinlerde geçmektedir. Buna karşılık verilen bilgilerden bazı çıkarımlar yapılması mümkündür (Talbot & Kazhdan, 1991). Diğer taraftan Bessarion'un günlüklerinden kente yapılan akınlar hakkında da bilgi bulunmaktadır (Lampsides, *Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt*, 1935).

⁸ Özellikle Prokopios, imparator Justinian zamanında yapılan imar faaliyetlerine geniş yer vermektedir. İmparatorun, surlarda onarım ve genişletmeler yaptığı anlaşılmalıdır. Prokopios şunları belirtir: "*Bu kentteki su kütüğü nedeniyle, imparator tarafından buraya da bir su kemeri inşa edilmiştir ki kent sakinlerinin su sorununu çözen bu kemer, St.Eugenius'un adı ile anılmaktadır.*" (Prokopios, 1954), (Zehiroğlu, 2000).

⁹ Bessarion, 15.yy. da yaşamış olmasının karşılık Türklerin önceki dönemlerde yaptığı kuşatmaları anlatmaktadır. Buna göre kentin Türkler tarafından iki farklı tarihte kuşatıldığını, bu esnada kentin surlarının ve burçlarının tahrip edildiğini belirtir. (Lampsides, *Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt*, 1935), (Lampsides, *Datierung Des Ἐγκώμιον Τραπεζούντος Von Kardinal Bessarion*, 1955).

¹⁰ (Lampsides, *Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt*, 1935), (Lampsides, *Datierung Des Ἐγκώμιον Τραπεζούντος Von Kardinal Bessarion*, 1955).

muhtemelen kentin doğusundaki Kuzgun Dere üzerindeki köprülü kısım olmalıdır. Bu imparatorluk yolu ile Meydan arasındaki kalan kısmında ise Bryer farklı milletlere mensup tüccarların yerleştiğini açıklar¹¹.

Kente gelen seyyahlar da kentin surlarını ve kale kapıları hakkında bilgiler verirler¹². Seyyahlar içinde özellikle Clavijo, Mehmet bin Ömer bin Bayezid-ül-Aşık (1555-1613), Evliya Çelebi, Tournefort, William Hamilton, Karl Koch ve Charles Texier, Trabzon Kalesi ve Kale Kapılarını anlatmış ve tanımlamıştır¹³. Aşık Mehmet'in "Manazır-ül-Avalim" adlı eserinde Trabzon Kalesi ve kapılarıyla ilgili bilgiler Evliya Çelebi tarafından da tekrarlanmıştır. Aşık Mehmet, İç Kalenin kuzey duvarında Ortahisara açılan bir kapısının, güneyinde ise sürekli kapalı olan küçük bir kapısının olduğunu belirtir. Orta Hisar'ın Bâb-ı Yeni Cuma, Bâb-ı Debbaghane, Bâb-ı Zindan'dan Bâb-ı Zağanos'a kadar bu köprüye bitişik olarak sur duvarına bir bağlantı olduğunu ve bunun devamındaki kapıyı Bab-ı Zindan ile birlikte değerlendirerek, kuzeydeki sura bir kapı daha açıldığını bunun da isminin Bâb-ı Aşağı Hisar olduğunu söyler. Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi'de de aynı şekilde bu kapıların isimleri geçmektedir¹⁴. Kente gelen batılı seyyahlardan Tournefort, 18.yy. başında surların üzerinde gördüğü ve bugün kaybolmuş olan kitabeleri aktarmıştır¹⁵. Tournefort kentin bir de gravürünü yapmıştır. Bu gravürde surların üzerinde sadece güneydeki St. John kapısı ve kulesi görülmektedir (Foto. 2).

Erken dönem modern araştırmacıları da kaleyi incelemiş ve kale hakkında özellikle tanımlayıcı bilgiler vermiştir. Bunlar, P. Minos Bijişkyan, Lynch gibi araştırmacılarıdır¹⁶. Bijişkyan, kentin kalesini özellikle kitabelerin Grekçe olanları üzerinde durmuştur. Lynch, ise kalenin ayrıntılı bir tanımını ve plan olarak çizimini yapmış kale kapılarının yerlerini göstermiştir. Modern araştırmalar içinde özellikle kale üzerine yoğunlaşan en önemli çalışmayı Bryer yapmıştır¹⁷. Bryer'in çalışmasında surların tarihi ve kronolojik değerlendirmesi duvar örgü teknikleri ve bazı anlatılardan yola çıkılarak yapılmıştır. Bryer'ın harita üzerinde gösterdiği bazı kapıların yerleri yanlış işaretlenmiştir¹⁸.

¹¹ (Bryer & Winfield, 1985, s. 179)

¹² Trabzon, İpek Yolunun bir limana ulaşan nihai noktalarından birisidir. Bu sebeple tarihi çağlar içinde kente çok sayıda seyyah gelmiştir. İlk seyyah olarak, MÖ.370 yılı civarında Xenophon'un Pers ülkesinden dönüşü sırasında kente uğradığı bilinir. Karadeniz kıyısındaki Trapezus Sinope'nin Kolkhilerin ülkesindeki kolonisidir. Orada otuz gün kadar Kolkhilerin köylerinde kaldılar. Bu köyleri üs olarak kullanıp Kolkhilerin ülkesini talan ettiler. Trapezus'lular onları şehirlerine kabul edip konukseverlik armağanı olarak öküzler arpa unu ve şarap verdikten sonra ordugâhlarına bir Pazar kurmuşlardı. Ayrıca çoğu ovada yaşayan Kolkhilerle onlar lehine görüştüler ve Kolkhiler de Yunanlılara konukseverlik teminatı olarak öküzler verdiler" demiştir. Trabzon kalesi hakkında bilgiler vermez buna karşılık Anabasis'in ordusunun almak için uğraştığı Drillere ait kalenin alınışı hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Burada anlatılanlardan Anabasis döneminde Trabzon'un küçük de olsa bir surunun olabileceği düşünülmektedir. Xenophon'dan sonra kente gelen seyyahların birçoğu kaleden bahsetmiştir. Trabzon'a gelen seyyahlar hakkında bkz. (Usta, 1999). Ancak bunların içinde bazıları kaleyi ayrıntılı olarak tanımlamış hatta kaledeki kapılar ve mekanların isimlerini vermiş, bugün kaybolmuş olan kitabeleri yazarak günümüze taşımışlardır.

¹³ 1402 yılında kente gelen Clavijo sur kapılarından bahsetmez. Ancak kentteki diğer kalelerin (Güzellhisar) mimarisinden bahseder (Clavijo, 1994). 17.yy.da Evliya Çelebi kentteki kalenin mimarisini ve kapılarını tam olarak tanımlamaktadır. Ancak Evliya Çelebinin verdiği bilgilerin bir kısmının lokalizasyonunun yapılması, suların bazı bölümlerinin mevcut olmaması sebebiyle bugün için mümkün görülmemektedir. Evliya Çelebi,

¹⁴ (Kurşun, 1997)

¹⁵ (Tournefort, 1741, s. 70-71). Tournefort'un kopyalarını verdiği bu kitabeler Prokopios'un bahsettiği onarımlarla ilgili olan kitabelerdir.

¹⁶ (Bijişkyan, 1969), (Lynch, 1901)

¹⁷ (Bryer & Winfield, 1985)

¹⁸ (Bryer & Winfield, 1985, s. 195, pl.41-42)

Kale ve çevresindeki yapıları ve hakkında daha sonraki dönemlerde bilgiler veren çok sayıda görsel bilgiler de bulunur. Bunlar içinde özellikle kalenin Osmanlı döneminde fethinin hemen sonrasında yapıldığı düşünülen bir sandık üzerindeki Trabzon Kalesi tasviri dikkat çekicidir¹⁹ (Foto. 3).

Surların güney bölümünü oluşturan İç Kale kentin diğer kısımlarına göre yerleşmenin en üst kesiminde yer almaktadır (Plan 1). Bu bölümün surlarının büyük bir kısmı doğu, batı ve güney yönden kayalıkların üzerine oturmakta, iç kalede bu kayalığın sınırlarını takip ederek şekillenmektedir. Dolayısıyla surlar topografyayı takip etmektedir. Surların güney bölümü gönyeli bir açıyla dönüş yaparak adeta bir üçgen formu meydana getirmektedir. Gönye kısmında küçük bir düz yüzey şeklinde dönüş yaptığı bu bölgedeki sur duvarları doğu-batı doğrultusunda açılarak kuzey yöne doğru devam etmektedir. Bıjışkyan, surların dönüş yaptığı bu noktadaki kısma “kuleboyu” olarak isimlendirmektedir. İç kalenin doğu batı yönünde uzanan bu kesimi surların en zayıf alanını oluşturduğundan sürekli olarak bu yönden saldırılara açık bir hale gelmiştir.

İç Kale ya da Yukarı Hisar olarak adlandırılan bu bölüm kalenin en eski tarihli bölümünü oluşturmaktadır (Plan 1). Buradaki duvarlar Prokopious’un verdiği bilgilere göre Justinianus döneminde onarım görmüş, ancak asıl değişikliğini Komnenoslar zamanında geçirmiştir. Komnenoslar zamanında (1324) yapılan onarımlar surun bu yöndeki yapısal ve fiziksel durumuna özellikle kapılarına yansımıştır.

İç Kalenin batı cephesinde St.John kulesine ve kapısına doğru bağlantı yapan kısımda sur duvarlarında iki kademeli sistemin izleri kendisini göstermektedir. Alttaki kısmında kaba yonu taş malzemeler kullanılmışken, üstteki bölümde daha düzgün ve doğu cephedeki duvarla aynı karakterde duvar örgüsü kullanılmıştır. İki farklı kademedeki izler bugün bu yönde fark edilmekte, benzer şekilde doğu yönde de bugün yıkılmış olan surların dendanlarının üzerinde yükseldiği eski fotoğraflarda fark edilebilmektedir (Foto. 5).

Bu durumda buradaki bu parçalardan son derece alçak olan bu duvarın Komnenosların öncesinde başka bir işlevinin olduğu düşünülebilir. Nitekim bu surun hemen arkasında Theodora’nın yatak odası olarak adlandırılan bir yapının yanındaki diğer kalıntıyla birlikte büyük bir başka yapının temellerinin üzerinde yükseldiği görülmektedir. Temel olarak belirli bir hat boyunca devam eden bu yapılar dizisi aslında geride bulunan en eski surun bir parçasına işaret etmektedir (Foto. 4). Nitekim Bryer, bu alandaki duvar dizisine yayınında işaret etmiş olmasına karşılık, bu bölümün gerisindeki bağlantıları ile olan durumunu tartışmamıştır. Bryer’in yayınında verilen bir fotoğrafta surların doğu yüzü, bugün yıkılmış olan St.John kulesi açıkça görülmektedir (Foto. 5). Bugün yerinde olmayan kule üzerindeki kitabesine göre en son 1460 yılında onarılmış öncesinde 1460 yılındaki son onarım öncesinde birkaç kez onarıldığı anlaşılmaktadır²⁰. Burcun yanında bulunan bu kapının küçük bir kapı olduğu, burcun asıl işlevinin bu kapıyı korumak olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda surların ön kısmında daha alçak bir hisarpeçe duvarı, arkasında ise daha yüksek ikinci duvar bulunuyordu. Birinci duvarın yükseltilmesi sonucunda ikinci duvarın üzerine daha sonraki dönemlerde saray yapıları inşa edilmiştir. Bu inşa çalışmaları sırasında ise kuzey taraftaki kapının da doldurularak kapatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak kapının doldurularak kapatılmasının 16.yy. sonrasında olduğunu düşünmek gerekmektedir. Çünkü Aşık Mehmet, 16.yy. da kapının çok az da olsa kullanıldığına işaret etmektedir.

¹⁹ Sandık üzerindeki resimde kalenin fethi konu edilmiştir. Arka planda görülen kalenin çizimi muhtemelen anlatılanları değerlendiren ressamın tasavvurudur. Gerçekçi olmamakla birlikte kalenin burçları ve saray gibi unsurları yerinde gösterilmiştir. (Poulet, 1968)

²⁰ (Bryer & Winfield, 1985, s. 184), (Fallmerayer, 1827)

1222 yılındaki kuşatma sırasında surun bu yönünde iki kapı bulunduğunu John Lazaropoulos anlatır²¹. Bu kapılardan günümüzde sadece bir tanesi mevcuttur. St.George, Kule Kapısı ya da Yeni Cuma Kapısı, iç kalenin kuzeydoğu tarafında bulunur (Foto. 6). Bessarion, bu kapının ismini vermektedir. İç kaleye girişin sağlandığı bu kapının önüne daha sonraki dönemlerde bir kapı daha yapılmıştır. Zamanla arka tarafta bulunan kapı yıkılmış, ancak kapının mevcut izleri görülebilmektedir. Osmanlı döneminde kalede yapılan onarımlar sırasında iç kalede kapısı da takviye edilmiş olmalıdır²². Her ne kadar bunu doğrulayacak yazılı bir kitabe bulunmasa da kapının önündeki burcun mimarisi bu konuda bize ipucu vermektedir. Bryer, Yeni Cuma Kapısının 1644 yılında onarımdan sonra bu ismi aldığı düşüncesindedir. Dairevi kemerli bu kapı açıklığı burcun arkasındaki iç avluya yönelir. Ön yüzde görülen kemerin arkasında ahşap düz lentolar duvarın bütün yükünü taşır. Duvar yüzeyinde ahşap iskele delikleri görülmektedir. Kapının eşliğinden itibaren basamaklı olarak kademelenme yukarı yönelir. Ancak bunun özgününde bu şekilde olması mümkün değildir. Bu şekilde zeminin yükselmesinin nedeni yapının üst örtüsünün yıkılarak içine dolmasıyla oluştuğu söylenebilir. Kapının arkasında ahşap lento taşıyıcılı bir duvar örgüsü bulunur. Burası ve bütün kapı beton harçla sıvanmıştır. Sıvanın altında kemerli bir bölümün izleri lentonun üzerinde seçilmektedir. İç avlunun üzeri günümüzde açıktır. Kavisli bir biçimde dönerek devam eden kuzeydoğu duvarı, yukarı da ikinci kapıya bağlanır. Ancak bu bağlantı homojen olmayıp, her iki duvar arasındaki dilatasyon yapım döneminin farklılığına işaret etmektedir. Bu iç avludan tekrar ikinci kemerli bir bölüm ile kalenin içine girilmektedir. İkinci kemerin üzengi taşlarından birisi yerinde durmaktadır. Kuzey duvarının köşedeki bu kuleden sonra ortadaki açıklığa kadar olan kısımları düz bir biçimde devam eder.

İç Kaleye açılan ikinci kapının yeri bugün için bilinmemektedir. Bununla birlikte iç kalenin batı cephesinde bulunan bugün içerisi taş örülerek kapatılmış olan kapının Lazaropoulos'un belirttiği ikinci kapı olması muhtemeldir. Ancak bu kapının ne zaman kapatıldığı ya da neden kapatıldığı soruları cevapsız kaldığı için bu ihtimalin değerlendirilmesi yapılamamaktadır. İç kalenin batısındaki bu kapı kemerli formda ve kot olarak oldukça aşağıdadır. Bu durumda bu kapının içerisinde bir merdivenle iç kalenin üst bölümleriyle irtibatı sağlanmış olabilir. Bijişkyan, iç kalenin karanlık ve ürkütücü diye tanımladığı ve merdivenlerle inilen zemin katlarda mekânlarının bulunduğunu belirtir²³. Bu mekânlara olan bağlantı dikkate alındığında batı cephede bulunan doldurulmuş kapının 1222 kuşatması öncesinde kullanıldığı, ancak kuşatma sırasında duvar örülerek kapatılması muhtemel görülmektedir.

Bryer, iç kalenin ikinci kapısının yerini güney cephenin ortasında olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu yönde kapı izinin olduğunu gösteren bilgi bulunmaz. Diğer yandan iç kalenin surlarının güney tarafında ikinci bir duvarın varlığından bazı yazarlar bahseder²⁴. İç kalenin kuzey duvarının, kalenin ele geçirilmesinde sürekli saldırılara açık olan en zayıf noktasını oluşturması sebebiyle buradaki surların onarılıp güçlendirildiği anlaşılmaktadır. 1916 yılında batı cephedeki kapıyı keşfeden Uspensky bu kapının iç kalede "Epiphanea" ya açılan gizli bir kapı/geçit olduğu düşüncesindedir (Uspenski, 2003) (Foto. 8). Ancak bu kapının büyüklüğü ve kemer formu dikkate alındığında bunun gizli bir kapı olamayacağı açıktır. Bu durumda bu kapı mimari form olarak daha geç dönemin mimarisine işaret etmektedir. Kapının kemeri, ölçüleri, özellikle de lentosu Orta Hisara açılan Pazar Kapısıyla benzeşmektedir.

²¹ (John Lazaropoulos, 1996, s. 309-335)

²² Osmanlı döneminde surların üzerinde farklı tarihlerde birçok kez onarım yapıldığı arşiv bilgilerinden öğrenilmektedir. Bununla birlikte bu bilgilerde nerede onarım yapıldığı ile ilgili gösterimde bulunulmamıştır (İnan, 1998) (Çelik Ş. , 2002).

²³ (Bijişkyan, 1969)

²⁴ Surların bu yönündeki duvar, iç kaleyi çevreleyen Hisarpeçe duvarının bir parçası olmalıdır. Bu duvarın varlığını gösteren herhangi bir kalıntı günümüzde mevcut değildir.

İç kalede bulunan bugün önü ağaçlarla kapatılmış bir başka kapı kuzeybatı köşede bulunmaktadır. Bu kapı, Bryer tarafından “exedra” olarak adlandırılan surların üzerindeki hafif oval bölümde yer alıyordu (Foto. 7). Bu kapının kotu ile önündeki normal zemin kotu arasında yaklaşık olarak 2.00 m.’lik bir kot farkı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kapının kullanılabilmesi için önünde bir basamaklı kısmın olması gerekmektedir. Surların üzerindeki dairevi planlı kule ve kısımların Justinianus döneminde yapıldığı şeklinde genel bir yargı bulunur. Söz konusu kapı, orta kale surlarının iç kaleye bittiği köşede kalınca bir duvarın çevrelediği ve içeri doğru girinti yapan kısımda bulunmaktadır. Kapının kemerli olması ve sövelerinde büyük boyutlu taşların kullanılması bakımından orta kalenin batı yüzünde bulunan içi dolu kemerli örgülere benzemektedir. Bu nedenle bu kapının daha erken bir tarihte inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Justinianus döneminde kapı çevresindeki surların ilavesi ve genişletilmesi sırasında önündeki eşik kısmından başlayarak yan tarafındaki exedra tabir edilen kaba yonu örgülü ve sıralı duvar tekniğindeki duvarların yapıldığı anlaşılmaktadır. Kemerin içindeki duvar örgüsü ile çevresindeki duvar örgüsü birbirinden farklıdır. Bu nedenle kapının kullanım dışı kalmasının daha sonraki dönemlerde olduğu düşünülmelidir. Muhtemelen 1222 yılındaki saldırı öncesi kapı duvarla örülerek kapatılmıştır.

Bizans döneminde, Kastro ya da Mis-Castro, Osmanlı döneminde Paşa Sarayı ve İç Hisar olarak da anılmaktadır. Her iki dönemde saray ve hizmetlilerinin evlerinin bulunduğu, Osmanlı döneminde bu mahalleye “Orta Saray” ve “Paşa Sarayı” ismi verilmiştir. Orta Hisarın bir yönetim yeri olarak kullanılması aslında Osmanlı öncesine kadar gider. Lazaropoulos, Orta Hisar’da Odoric’in gördüğü kent meydanının ve sarayın bulunduğunu ifade eder²⁵. Surların bu kısmının Trabzon İmparatoru II. Aleksios (1297-1300) döneminde Yukarı Hisar’dan Aşağı Hisar’a kadar onarım yapıldığı da tahmin edilmektedir. Surlardaki onarımları gösteren tek bir kitabenin varlığı bilinir. Bu kitabe surun doğusundaki Debbaghane Kapısı üzerinde olduğu tahmin edilen imparator Justinianus dönemindedir. Orta Hisar’daki en büyük onarım 1378 yılında olmuştur²⁶. Aleksios döneminde göçlerden dolayı şehir nüfusu artınca, her iki tarafta bulunan derin çukurlar doldurularak yerleşime uygun hale getirildiği bilinmektedir. Surların ilk inşasının daha erken bir döneme kadar gittiğine işaret eden temellerde klasik dönem duvar izleri bulunmaktadır. Bununla birlikte Justinianus döneminde buradaki surların geniş bir biçimde onarıldığı sonrasında ise II. Aleksios döneminde yeniden bir onarım yapılarak kabaca bugünkü şeklini aldığı genel olarak kabul edilmektedir.

Orta Hisar kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına bir alanı kaplar. Surlar üzerinde güney yöndeki kapıları dışında kaynaklarda dört kapı ismi geçmektedir. Bunlar; Debbaghane Kapısı, Zindan Kapısı ve St. Dynamis Kapılarıdır. Bu kapılardan Zindan Kapısı ve Debbaghane Kapısı günümüzde mevcut değildir. Debbaghane Kapısının önünde dericiler imalatçısı bulunduğu için bu isimle anılmıştır. Debbaglar kapsının önünde taştan büyük bir köprü ile Tabaklar Çarşısı’na ya da Debbaglar çarşısına ulaşılmaktadır. Bu köprünün ayaklarında ve orta kaleye birleşen yerde duvar tekniği bakımından klasik dönem duvar tekniğine benzeyen örgüler görülür. Debbaghane Kapısının üzerinde İmparator Justinianus döneminde yapıldığına işaret eden ve bugün kaybolmuş olan bir kitabesi bulunuyordu (Bijişkyan, 1969). Bessarion, Debbaghane Kapısının önündeki “imparatorluk yolu” ile “Meydan” arasındaki kalan kısmında farklı milletlere mensup tüccarların yerleştiğini açıklar²⁷.

Orta Kaledeki diğer kapı Zindan Kapısıdır. Kentin batı yönündeki Zağnos burcuna ulaşımı sağlayan sur üzerindeki kısma açılmaktadır. Zindan Kapısı da diğer kapı gibi günümüzde mevcut

²⁵ (John Lazaropoulos, 1996, s. 309-335)

²⁶ (Bryer & Winfield, 1985, s. 186)

²⁷ (Bryer & Winfield, 1985, s. 179)

değildir. Ancak mimarisi ve hakkında bazı bilgiler gravürlerden çıkarılmaktadır. Kemerli bir kapı olduğu anlaşılan bu kapının hemen arkasında bir Zindan olması sebebiyle bu isimle anılmıştır. Bryer, kapının isminin Dungeon olabileceğini doğudaki Debbaghane kapısından başlayan “imparatorluk yolunun” bu kapıyla irtibatlı olduğu görüşündedir²⁸.

Orta Kalenin batı cephesinde birbirine bitişik dört kemerli bir açıklık bulunur (Foto. 9). Kemerler büyük ve kalın taşlarla inşa edilmiştir. Bu açıklıkların içleri ise daha küçük ölçekli taşlarla örülerek kapatılmıştır. Bunların duvar örgüsünün bir parçası olarak yapılmıştır. Bryer, bu bölümdeki kemerlerin işlevini sorgulamaz. Erken dönem duvar örgü tekniğini dikkat çekerek, Justinianus dönemine tarihlendirir²⁹. Bu kemerli bölümlerin yapım malzemeleri erken döneme ait olsa da teknik özellikleri bakımından daha geç döneme işaret etmektedir. Bunların kapı olamayacak kadar geniş olması, işlevlerinin Roma dönemi sur mimarisinde görülen surun arkasının kemerle desteklenmesi uygulamasının bir parçası olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda buradaki duvarın önyüzünde kopma ya da yıkılma meydana gelmiş olmalıdır.

St. Dynamis Kapısı, surların Aşağı Surlara bağlantısını sağlayan kuzey duvarının ortasında bulunuyordu (Foto. 11). Çift duvarlı ve kulelerle güçlendirilmiş ikili kapı olduğu anlaşılmaktadır. Kapının iç kısmında ve kapının arkasında birer şapel bulunuyordu. Kapının iç yüzündeki şapelin St. Dynamis’e ithaf edildiği, kapının arkasında ise bugün bulunan Çifte Hamam ya da Gavur Hamamının olduğu yerde bir şapelin daha olabileceği Bryer tarafından belirtilmiştir³⁰. Selçukluların 1223 yılındaki üçüncü saldırısı sonrasında bu kapının güçlendirildiği düşünülmektedir. Günümüzde kapı tamamen yıkılmıştır. Duvarlarının bir kısmı doğu tarafta görülür. İki kademeli olan duvarlardan sadece iç yüzdeki ikinci kademe günümüze ulaşmıştır.

Surların kuzeyinde, limana doğru uzanan kesimi Aşağı şehir olarak tanımlanmaktadır. Bu bölümünün surları kentin güney tarafındaki Orta Kale bölümüne girişi sağlayan doğuda Tabakhane Köprüsü, batıda ise Zağnos kapısından başlayarak kuzeyde deniz tarafındaki limana kadar her iki taraftan da vadi boyunca devam etmektedir. Günümüzde doğudaki sur duvarlarının önünde duvarlara bitişik olarak yapılmış dükkânlar bulunur. Bu sebeple duvarlar aşağıdan anlaşılabilir. Batıdaki duvarlar ise düz bir hat şeklinde devam etmekte, ancak yapılan yanlış restorasyonlar sebebiyle niteliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Batı yönde duvarlar aralıklı olarak kulelerle desteklenmiştir. Kuzey yönde bulunan limana doğru sur duvarları yönelmekte, denize doğru çıkıntı yapan duvarların her iki ucunda birer kuleyle sonlanmaktadır. Bu kulelerden doğuda olanı yıkılmış günümüze gelmemiştir.

1223 ve 1297 yılındaki kuşatmalar ve olaylar sırasında kentin surlarının çevirdiği alanın küçüklüğü anlaşılmıştır. Kentin birçok mekânı ve varoşları surların dışında korumasız olarak kalmaktadır. Bu durumu dikkate alan imparatorlar surları kuzey ve batı yönde genişletmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Surlar, 2. Alexios zamanında tamamlanmış, surların üzerinde bugün kaybolmuş batı yönde de iki kitabe yerleştirilmiştir³¹. Kitabelere göre 1302 yılında başlanmış, 1324 yılında Aşağı Şehir surları tamamlanmış olmalıdır.

Aşağı şehir surları üzerinde bulunan kapıların isimlerini tarihi kaynaklar bize bildirir. Doğu tarafta, Pazar Kapısı, Mumhane Kapısı ve batı tarafta ise Süt Kapısı (Sotke Kapısı), Zağnos Kapısı (İmaret Kapısı), kuzey tarafta da Molos Kapısı bulunur (Foto. 12). Bu kapıların yerlerini Bryer ve Lynch işaretlemişse de bugün mevcut olmayan Mumhane Kapısı ile Süt Kapısını ve incelediği tarihte önünde binalar olması sebebiyle göremediği Pazar Kapısının yerini tahmini olarak göstermiştir.

²⁸ (Bryer & Winfield, 1985, s. 184)

²⁹ (Bryer & Winfield, 1985, s. 190-191)

³⁰ (Bryer & Winfield, 1985, s. 221) Lynch, buradaki kapının ismini haritasında yazmamıştır.

³¹ (Bryer & Winfield, 1985, s. 183)

Bryer, Süt Kapısının kentin savunmasını zayıflatacağını düşünmektedir. Bu cephede yan yana iki kapının neden açılmış olduğu belli değildir. Bununla birlikte bu kapıların surun iç yüzlerinde ikinci bir kapısının olmaması sonraki dönemlerde açılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Surların doğu cephesinin önünde bulunan geç dönem dükkanlarının kaldırılmasının ardından bu yönde bulunan kapılardan birisinin varlığı gün yüzüne çıkmıştır. Pazar Kapısı olduğunu tahmin ettiğimiz bu kapı, iç kalenin batı cephesinde bulunan içerisi duvar örülerek kapatılmış olan kapıyla aynı mimari form ve teknikte yapılmıştır. Üstten kemerli ve düz lentolu yapılmış olan bu kapıda lentolu kısmın yüzeyinde geometrik örgülerle şekillenmiş devşirme olduğunu düşündüğüm düz bir arşitrav parçası bulunur. Bu parçanın üzerindeki motiflerin benzeri yine devşirme yapı malzemesi olarak kullanılan Zazadin Hanının avlu giriş kapısının yan cephesinde de görülmektedir. Dükkanların tamamen yıkılması durumunda buradaki kapıların tam olarak mimarisinin anlaşılması mümkün olacaktır (Foto. 10).

Aşağı şehirdeki en önemli kapılardan birisi Zağnos Kapısıdır. Kapının açıldığı yönde Gülbahar hatun İmareti bulunmasından dolayı bu isimle de anılmaktadır. Kapı kulenin yaklaşık yakınında bulunur. Kapının her bir pervazı iki masif bloktan ve iki tuf taşından oluşmaktadır. Günümüzde onarımlar sonucunda özelliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Lentonun üzerindeki Tympaneum korniş ve onun çevresindeki korniş özgündür. Temelde kullanılan taşlar onarımlar sırasında değiştirilmiştir. Bu taşlar kapının görüntüsünü bozmaktadır. Kemerin kilit taşı iki ayrı taştan oluşmaktadır. Kapının üzerinde 1893 yılında Lynch'in varlığını belirttiği ve fotoğrafını verdiği tek başlı bir kartal bulunuyordu. Bu kartal daha sonraki dönemde yerinden düşmüş, bugün ise kayıptır.

Aşağı Şehrin limana açılan kapısı son derece küçük olan Molos Kapısıdır. Dairevi kemerli olarak yapılan kapının üzerinde kemerin iç kısmında Osmanlı dönemine ait bir monogram bulunur. Kapının duvar işçiliğine bakıldığında yapının diğer duvarlarından farklı olarak daha geç dönemde yapıldığını düşündürmektedir. Molos Kapısı ve çevresindeki duvarlar Bizans döneminde muhtemelen de 2.Alexios'un hâkimiyet ve imar çalışmaları sırasında yapılmıştır. Buradaki duvarlar daha sonraları daha küçük ölçekli taşlar kullanılarak onarılmıştır. Kulenin tamamı Molos Kapısının kuzey ve batısındaki duvarla çıkıntı yapmaktadır. Molos Kapısının yanında bulunan kule mimari bakımdan bir yeniliğe sahiptir. Daha çok Latin ve Frank kalelerinde görülen ve kapıları savunmak amacıyla kullanılan "machicolation" adı verilen sisteme burada kapının üzerinde görülmektedir.

Aşağı Hisarın, Orta Hisar ile birleştiği doğu cephede küçük bir kapı daha yıkıntılar sonrasında ortaya çıkarılmıştır. Bu kapı ön cephede diğerlerinden tamamen farklı olarak düz lentoludur. Köşede kalan bu kapının da iç kısmı bugün taşla örülerek doldurulmuştur. Kapının arka tarafında kemerli bir bağlantı bulunur. Dolayısıyla bu kapının gizli bir geçit ya da halkın kullanımının ötesinde özel bir kullanıma sahip olduğu düşünülmektedir (Foto. 13).

Sonuç

Anadolu kentlerinin bazılarında höyük bulunmasa da kentlerin merkezlerinde bulunan kaleleri höyükler kadar kent tarihi için bilgi sağlamaktadır. Bu bağlamda Trabzon kalesinin sağladığı bilgiler yadsınamayacak kadar önemlidir. Trabzon kalesinin kapıları hem mimari hem de dönem çeşitliliği bakımından mimarlık tarihine değerli bilgiler sağlarlar. Kalenin günümüze sağlam gelmiş Roma dönemine ait kapıları bulunmamakla birlikte, Bizans dönemi mimarisi bakımından kapıların yapım elemanı özellikleri nitelik bakımından özeldir. Pazar kapısında görülen tekniğin, İç kalenin batı cephesindeki içi dolu kapıda da görülmesi dönem bakımından surların inşasının aynı olabileceğine işaret etmektedir. Bu durum iç kale surlarının batı cephesinde 2.Alexios'un 1324 yılındaki onarım sırasında kale kapısını yenilemiş olmalıdır. Bu bölümdeki kapının içerisinin örülerek kapatılması ise Sinopluların saldırıları sırasında yapılmış olmalıdır.

Surların limana açılan kapılarının taşınan mal ve eşyalar sebebiyle daha geniş olması beklenir. Ancak Trabzon kalesinde, limana bakan Moloz Kapısı son derece küçüktür. Savunma bakımından elverişli bir durum olmasına karşılık, limana erişim bakımından sıkıntılıdır. Liman kapısını koruya burcun üzerinde “mochicilation” olarak isimlendirilen mimari bir eleman görülür. Bu yapı elemanı daha çok Haçlı kalelerinde görülen bir özelliktir. 14.yy. da Komneneoslar döneminde Latinlerle olan ilişkilerin artması sebebiyle buradaki kulenin inşasında Latin kökenli ya da Suriye kökenli usta ya da mimarların çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.

Sur kapılarından Zağnos Kapısının eski fotoğraflarında tek başlı bir kartal rölyefinin üzerinde olduğu görülmektedir. Diğer kapılarda bu şekilde süslemeler bulunmaz. Bununla birlikte Zağnos Kapısının devamında Zindan Kapısına bağlanması ve buradan surların doğu cephesinde bulunan Debbağhane Kapısına yönelerek dışarı çıkan “imparatorluk yolu” bulunması bu kapıların ordunun kutsanması ve törenler sırasında kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, C. (1997). Batılıların Gözüyle Trabzon. *Bir Tutkudur Trabzon* (s. 245-250.). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akbulut, Ö. (1954). *Trabzon Kitabeleri*. İstanbul: Ülkü Basımevi.
- Akbulut, Ö. (1963). *Trabzon'un Tarihi Eserleri*. Trabzon: İnkılâp Matbaası.
- Akçaoğlu, H. (1997). *Kartpostal Koleksiyonuyla 1880-1920 Yılları Arasındaki Trabzon*. İstanbul.
- Aksoy, E. (1997). Trabzon Simgeleri. *Bir Tutkudur Trabzon* (s. 15-23.). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Albayrak, H. (1998). *Trabzon Orta Hisar ve Çevresi*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 72.
- Alcock, T. (1831). *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828-1829*. Londra.
- Alpatov, M. A. (1927-1928). Les Reliefs de la Sainte-Sophie de Trebizonde. *Byzantion*(6), 407-418.
- Anadolu, M. (1969). *Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası.
- Arrianus, F. (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Arslan, M. (1997). Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri. *Arkeoloji Dergisi*(5), 63-109.
- Atasoy, S. (2005). *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*, . İstanbul: Ege Yayınları.
- Baklanov, N. (1927-1928). Deux Monuments Byzantines de Trebizonde. *Byzantion*(4), 363-391.
- Ballance, S. (1960). The Byzantine Churches of Trebizond. *Anatolian Studies*(10), 141-175.
- Ballance, S. (1965). Early Turkish Buildings in Trabzon. *Belleten*, 29(113), 73-76.
- Ballance, S. (1997). Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları. *Bir Tutkudur Trabzon* (S. Turunç, Çev., s. 253-257). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ballance, S., Bryer, A., & Winfield, D. (1966). Nineteenth – Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part I. *Arheion Pontou*(28), 233-308.
- Barth, H. (1860). *Dr. H. Barth's reise von Trapezunt durch die nördliche hälfte Klein- Asiens nach scutari im Herbst 1858*. Gotha: Justus Perthes.

- Bayartan, M. (2006). Osmanlı Şehirlerinde Mimari Unsurların Şehre Kattığı Değerler ve Trabzon Örneği. *17.CIEPO (Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Çalışmaları Komitesi) Sempozyumu (18-23 Eylül 2006, KTÜ, Trabzon)*. Trabzon.
- Beldiceanu, N. (1977). Biens Monastiques D'après un Registre Ottoman de Trébizonde (1487)- Monastères de la Chrysoképhalos et du Pharos. *Revue des Etudes Byzantines*(35), 175-213.
- Beldiceanu, N. (1986). Les Biens du Monastère d'Aya Sofya à Trébizonde dans la Région d'Aqdjaabad Avant 1461. *Retimno*, 325-334.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 - 1819*. (H. D. Andreasyan, Çev.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Birdsall, J. N. (1990). A Manuscript of the Monastery of the Soumela, Trebizond. *Byzantine and Modern Greek Studies*(14), 241-245.
- Bosworth, C. E. (2007). *Historic Cities of the Islamic World*. Brill.
- Brounov, N. (1927-1928). La Sainte-Sophie de Trebizonde. *Byzantion*(4), 393-405.
- Brown, T. S., Bryer, A., & Winfield, D. (1978). Cities of Heracilius. *Byzantine and Modern Greek Studies*(4), 15-38.
- Bryer, A. (1964). Trebizond and Rome. *Arheion Pontou*(26), 290-307.
- Bryer, A. (1968). Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part II. *Arheion Pontou*(29), 89-132.
- Bryer, A. (1968). The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond. *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*(4), 13-68.
- Bryer, A. (1969). The Littoral of the Empire of Trebizond in Two Fourteenth Century Portolano Maps. *Arheion Pontou*(24), 191-210.
- Bryer, A. (1988). *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900*. Londra: Ashgate Publishing Company.
- Bryer, A., & Winfield, D. (1970). Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part III. *Arheion Pontou*(30), 228-385.
- Bryer, A., & Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Washington DC: Dumbarton Oaks Res. Library,.
- Bryer, A., Isaac, J., & Winfield. (1972-1973). *Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond Architectural and Historical Notes*. Atina.
- Bryer, A., Isaac, J., & Winfield, D. (1972-1973). Bryer, Anthony; Isaac, Jane; Winfield, David, "Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part VI", *Arheion Pontou*, Sayı: 31, 1972-1973, s. 126-310. *Arheion Pontou*(31), 126-310.
- Bryer, A., Winfield, D., Ballance, S., & Isaac, J. (2002). *The Post Byzantine Monuments of the Pontos, Variorum Collected Studies Series*, . Suffolk.
- Chrysanthos. (1933). *Hēekklēsia Trapezountos, Typographeion "Hestia"*. Atina.
- Clavijo, R. G. (1994). Kadis'ten Semerkand'a 'Karadeniz Yolculuğu' Bölümü. (Ö. R. Doğrul, Dü.) *Kıyı: Kültür ve Sanat Dergisi*(96), 14-20.
- Concino, E. (1984). Fra Oriente e Occidente: Gli Zen, un Palazzo e il Mito di Trebisonda. *Renovatio Urbis Venezia neh'atà di Andrea Gritti (1523-1538)* (s. 265-290). Roma: M. Tafuri.
- Cordier, H., & Dupre, P. (1919). *Voyage de Pierre Dupré de Constantinople à Trébizonde (1803)*. Paris.
- Crow, J., & Bryer, A. (1997). Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets, Turkey, 1992-1994. *Dumbarton Oaks Papers*,(51), 283-289.

- Çelik, Ş. (2001). 15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, 129-141.
- Çelik, Ş. (2002). 15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi. *Trabzon ve Çevresi Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001* (s. 129-142). Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü yayınları.
- Deyrolle, T. (1939). *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. (R. E. Koçu, Çev.) İstanbul: Çığı Kitabevi.
- Dilaver, S. (1987). *Tarihçesi ve Tarihi Yapılarıyla Trabzon*. Trabzon: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını.
- Drews, R. (1976). The Earliest Greek Settlements on the Black Sea. *The Journal of Hellenic Studies*(98), 18-31.
- Drews, R. (1991). Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri. *Ankara Üniversitesi Dil- Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*(26), 303-327.
- Eastmond, A. (2004). *Art and Identity in Thirteenth Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*. Burlington: Ashgate Publishing.
- Eastmond, A. (2004.). *Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond*. Burlington: Ashgate Publishing.
- Edhem, H. (1334). Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*(48), 321-358.
- Edhem, H. (2001). *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*. (İ. Hacıfettahoğlu, Çev.) Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Emir, O. (2008). *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi* . Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Emiroğlu, K. (1975). Türkiye'nin Kalesi: Trabzon Şehri. *Birikim*(86-87), 129-134.
- Endres, C. (2005). Travelling in Turkey with Christopher M. *Chicago Review*(51), 101-112.
- Ercüment, S. (1991). *XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeni*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Eyice, S. (1970). Trabzon. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*(304), 7-11.
- Eyice, S. (1996). *Trabzon*, . Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Fallmerayer, J. P. (1827). *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*. Münih.
- Gregoire, H. (1909). Les Veilleurs de Nuit a Trebizonde. *Byzantinische Zeitschrift*, 18(2).
- Halaçoğlu, A. (2003). İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892- 1898). *Belleten*, 67(250), 881-909.
- Hasluck, F. W. (1910-11). Genoese Monuments at Trebizond. *Annual of the British School of Athens*(18), 141-142.
- Hionides, C. (2003). *The Greek Pontians of the Black Sea: Sinope, Amisos, Kotyora, Kerasus, Trapezus: 1300 BC-2000 AD*. Selanik: House Kyriakides Brothers S.A.
- Horuluoğlu. (1983). *Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri*. Ankara: Şamil Er Ofset Matbaası.
- İnan, K. (1998). I. Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656). *Osmanlı Araştırmaları*(18), 161-186.
- Issawi, C. (1970). The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route. *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), 18-27.
- Jennings, R. C. (1976). Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, 7(1), 21-57.

- John Lazaropoulos. (1996). *Synopsis, ll. 1141-1599; The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*. (J. O. Rosenqvist, Çev.) Uppsala: University Press.
- Kahrıman, Ö. (2003). *Trabzon'daki Türk-İslam Devri Mimari Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Karahasanoğlu, S. H. (1993). Trabzon'da Türk Devri Yapıları. *Kültür ve Sanat Dergisi (Trabzon Özel Sayısı)*(18), 15-18.
- Kardeş, O. N. (1999). *Eski Fotoğraflarda Trabzon: Albüm 1*. Trabzon: Karadeniz Teknik Eğitim Vakfı Yayınları.
- Kardeş, O. N. (2001). *Eski Fotoğraflarda Trabzon: Albüm 2*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Kardeş, O. N. (2005). *Eski Fotoğraflarda Trabzon: Albüm 3*. Trabzon: Karadeniz Teknik Eğitim Vakfı Yayınları.
- Kardeş, O. N. (2006). *Eski Fotoğraflarda Trabzon: Albüm 4*. Trabzon: Karadeniz Teknik Eğitim Vakfı Yayınları.
- Kardeş, O. N. (2011). *Eski Fotoğraflarda Trabzon: Albüm 5*. Trabzon.
- Karpuz, H. (1990). *Trabzon*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:1127.
- Karpuz, H. (1994). Trabzon'da Yok Olan Bazı Türk Devri Yapıları. *Vakıflar Dergisi*, 145-160.
- Karpuz, H. T. (1996). Trabzon İl Merkezi ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar. *Trabzon*, (s. 103-128). içinde Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, E. (1999). Trabzon İl Merkezinde Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular. 9. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998)* (s. 321-334). Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı.
- Kurşun, Z. (1997). Evliya Çelebi Trabzon'da, Trabzon İçin Vazgeçilmez Bir Kaynak: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. *Bir Tutkudur Trabzon*, (s. 207-230). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lambert, J. H. (2010). Trabzon Şehrinin Haritası. *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza* (s. 307-308). içinde İstanbul: Klasik Yayınları.
- Lampsides, O. (1935). Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt. *Byzantinische Zeitschrift*(35), 15-17.
- Lampsides, O. (1955, Ocak). Datierung Des Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος Von Kardinal Bessarion. *Byzantinische Zeitschrift*, 48(2), 291-292.
- Lynch, H. F. (1901). *Armenia. Travels and Studies*. Londra.
- Millet, G. (1986). Inscriptions Byzantines de Trébizonde. *Bulletin De Correspondance Hennénique*(20), 496-501.
- Millet, G., & Rice, D. T. (1936). *Byzantine Painting at Trebizond*, . Londra: Courtauld Institute Publications on Near Eastern Art; 1, George Allen & Unwin.
- Minutoli, B. J. (1998). Trabzon (Mart 1860). İ. Pınar içinde, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, (s. 103-117). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Mitford, T. (1997). The Inscriptions of Satala (Armenia Minor). *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*(115), 137-167.
- Palgrave, W. G. (1872). A Tour in North-Eastern Anatolia. *Proceedings of the Royal Geographical Society*(16), 222-224.
- Pınar, İ. (1997). Alman Gezgini J. P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon. *Tarih ve Toplum*(159), 8-11.
- Polo, M. (1871). *Venetian Merchant Traveled in Tartary, India, Persia and Across Armenia to Trebizond 1271-1295*. (C. H. Yule, Çev.) Londra.
- Poulet, A. (1968, Ocak). Art Treasures of Turkey. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 26(5), no:50.

- Prokopios. (1954). *Buildings, With an English Translations*. (G. D. H.B. Dewing, Çev.) Londra: Harvard Üniversitesi.
- Restle, M. (1967). *Byzantine Wall-Painting in Asia Minor*. Greenwich, Conn: Irish University Press.
- Rice, D. T. (1929). Notice On Some Religious Buildings in The City And Vilayet Of Trebizond. *Byzantion*(5), 47-81.
- Rice, D. T. (1932). Trebizond, a Mediaeval Citadel and Palace. *The Journal of Hellenic Studies*, 52(1), 47-54.
- Saradi, H. (1997). The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence. *International Journal of the Classical Tradition*(3-4), 395-423.
- Sinclair, T. A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, (Cilt 1). Londra: The Pindar Press.
- Suter, H. (1840). Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond, by Way of Shebb- Khaneh, Kara Hisvas, Tokat, and Erzurun, in October, 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*(10), 434-444.
- Talbot, A.-M., & Kazhdan, A. (1991). Eugenikos, John. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (s. 741–742). içinde Oxford University Press.
- Tavernier, J.-B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure : description géographique, historique et archeologique des provinces et des villes de la Chersonnese d'Asie*. Paris.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya. Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Cilt I-III). (Ç. K. Ali Suat, Çev.) Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Texier, C., & Pullan, R. P. (1864). *Byzantine Architecture*. Londra.
- Tournefort, J. (1741). *A Voyage Into the Levant ...: Containing the Ancient and Modern State of the Islands of the Archipelago; as Also of Constantinople, the Coasts of the Black Sea, Armenia, Georgia, the Frontiers of Persia, and Asia Minor ; with Plans of the Principal Towns* . Londra: D. Midwinter.
- Tuluk, Ö. İ., & Düzenli, H. İ. (2010). Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekânın Camileştirilme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461–1665). *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza* (s. 93-121). içinde İstanbul: Klasik Yayınları.
- Uspenski, F. (2003). *Trabzon Tarihi : Kuruluşundan Fethine Kadar*. (E. Uzun, Çev.) Trabzon: Ofset Matbaacılık.
- Usta, V. (1999). *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Winfield, D. (1962). A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century. *Anatolian Studies*(12), 163-172.
- Yüksel, M. (1991). *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri* (Cilt 3). Trabzon,: Trabzon Valiliği Yayınları: 3.
- Yüksel, M. (2000). *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri* (Cilt 5). Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 58.
- Zehiroğlu, A. M. (2000). Prokopius'un Trabzon Seyahati. *Tarih ve Toplum*(200), 98-101.

FOTOĞRAFLAR

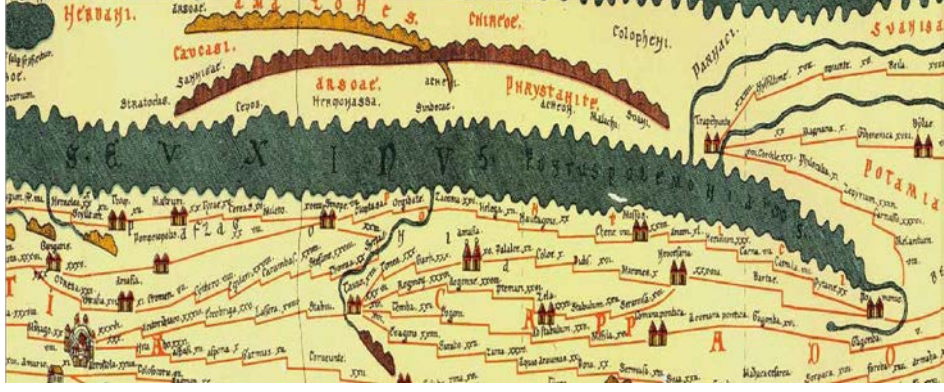

Foto 1: Tabula Peutingeriana'da Trabzon ve Çevresinin Roma Dönemindeki yol bağlantıları.

Foto 2: Tournefort'un Trabzon Kalesi gravürü ve St.John kapısının görünümü.

Foto 3: Trabzon'un Fethini tasvir eden boyalı ön paneli olan sandık.
(Metropolitan Museum)

Foto. 4: İç Kalenin batı yüzünde dendanlar üzerinde yükselen duvar.

132. Trabzon, Citadel, Tower of John IV (Feature 16) from Southeast (1916), showing Classical Masonry A at Base, Darker 13th-century Masonry D3 with Ghost Crenellations, Courses of 14th-century Masonry E3, and Main Tower in Masonry F of 1458-60 (top lost between 1893-1916) above

Foto. 5: St. John kulesi, surların doğu yüzü ve bu yüzde bugün görülmeyen sur duvarı üzerindeki dendan izleri.(Bryer'dan)

Foto. 6: Yeni Cuma Kapısı St. Georges Kapısı.

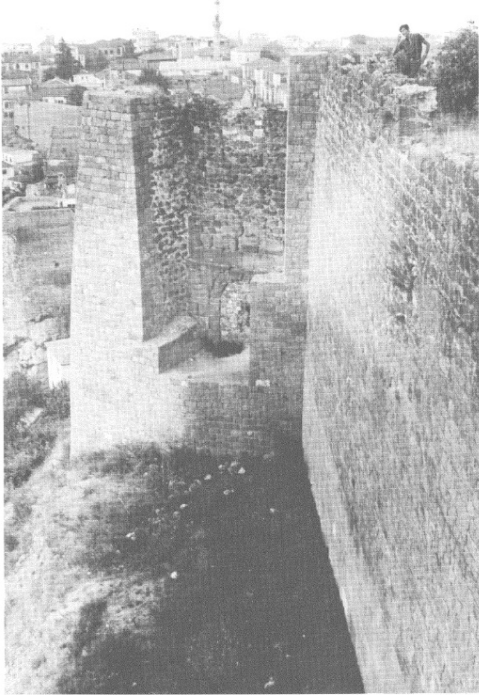

Foto. 7: Ortakale ile İç Kalenin birleştiği kuzeybatı köşede bulunan kapı. (Bryer'dan)

Foto. 8: Kuzeybatı köşede bulunan kapatılmış kapı.

Foto. 9: Orta Kalenin batı cephesindeki kemerli kısımlar.

Foto. 10: Pazar kapısı.

Foto. 11: St. Dynamis kapısı iç yüzünden görünüş.

Foto. 12: Molos Kapısı.

Foto. 13: Ortahisar ile Aşağı Hisarın birleştiği köşede bulunan kapı.